

Nahl/16 Sûresinin 90. Ayetinin Tefsîri*

Yazan: Debreli Vildân FÂİK (1853-1924)**

Hazırlayan: Doç. Dr. Mustafa ÖZEL***

Özet

Bu çalışmada, Debreli Vildân Faik'in Nahl suresinin 90 ayetinin tefsiri hakkında yazmış olduğu risâleyi neşretmekteyiz. Giriş kısmının ardından eseri yayınlarken izlediğimiz yöntem ile yazarın yöntemi hakkında bilgi verdik. Risâlenin kaynaklarından bahsettikten sonra metnin edisyon kritiği yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Debreli Vildan Faik, Tefsir, Nahl Suresi, Yazma

Abstract

In this study, we publish the manuscript pamphlet of Dabrali Wildan Faiq on the commentary of the verse 90 of Nahl Chapter. After the introduction, we have given information about our method which we followed in the study, and also about the writer's method. After that we mentioned the sources of the pamphlet. Endly, the text of the pamphlet comes.

Key Words: Dabrali Wildan Faiq, Commentary, Chapter Nahl, Manuscript

Giriş

Yayına hazırladığımız bu eser, son dönem Osmanlı tefsir tarihinden klasik bir tefsir örneğini oluşturmaktadır. Daha önceki çalışmalarımızda ulaşamadığımız bu risaleyi, yazarın, Medresetü'l-Vâiz'in öğrencileri için hazırladığı, kapağındaki ifadesinden,¹ anlaşılmaktadır. Türkçe olan tefsir, sadece tek nüshadır. Hacı Selim Ağa Kütüphanesi Hüdai Efendi bölümünde, 122 demirbaş numarada kayıtlı olan eser, hem varak [(1/b)

* Bu risalede yer alan Farsça yerleri tercüme etme nezaketini gösteren Sayın Dr. Bekir Özcan Bey'e teşekkürü bir borç bilirim.

** Yazarın hayatı ve eserleri hakkında bkz.: Özel, Mustafa, *Debreli Vildân Fâ'ik ve el-Multekât fî usûlî't-tefsîr, İslâmiyât*, Cilt: 2, Sayı: 4 (Ekim-Aralık), Ankara 1999, s. 223; Özel, Mustafa, *Son Dönem Osmanlı Tefsir Tarihinden Bazı Portreler -I-*, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: XV (Kış-İlkbahar), İzmir 2002, s. 67.

*** Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı.

¹ Vildân Fâik, burada şöyle demektedir: "فلما ورد الأمر بالترك، تركتها وانزويت و" "Bunu Medresetü'l-Vâ'izin'de, öğrenciler için dört ders olarak takrir etmiştim. Dersi bırakma emri geldiğinde, orayı terk ettim, inzivaya çekildim. Kendi işimi ve diğerinin işini Allah'a havale ettim." Yazar, buradaki son cümlesiyle, zamanın Şeyhülislam'ı olan Musa Kazım ile aralarında cereyan eden olaylara atıfta bulunmaktadır. Geniş bilgi, için bkz.: Özel, *Debreli Vildân Fâ'ik ve el-Multekât fî usûlî't-tefsîr*, s. 223 vd.

(8/b)] hem de sayfa [15] olarak numaralandırılmıştır. Her sayfada on beş satır yer almaktadır. Her satırda, ortalama olarak, on üç kelime bulunmaktadır. Yazı, fazla zorlanmadan okunabilir niteliktedir. Kapağında, '1' numaralı dipnotta zikrettiğimiz ifadeden başka, risalenin içeriği hakkında bilgi veren şu ifade yer almaktadır: "**Risâle fî tefsîri kavlihî te'âlâ 'inne'llâhe ye'müru bi'l-'adl'**, el-âyeh."² Eserin sonunda, sadece yazarın ismi yer almakta olup ferağ kaydı bulunmamaktadır.

Vildân Fâik, bu eserinde, Osmanlı ilim çevrelerinde baskın ve hâkim olan bir dil ve üslup kullanmaktadır. Türkçe olan çalışmada, zaman zaman kaynaklardan Arapça ve Farsça nakiller yer almaktadır. Yazar, belki de, talebeyi ve bunların düzeyini göz önünde bulundurduğundan, bunları tercüme etme ihtiyacı duymamıştır.

Eseri Yayına Hazırlamadaki Yöntem

Tefsiri yayına hazırlarken, şu hususları göz önünde bulundurduk:

- 1- Metindeki Arapça metinleri orijinal haliyle, Farsça ibareleri ise Latin harfleriyle italik olarak yazdık.
- 2- Arapça ve Farsça yerlerin (ayet, hadis, şiir vb.) çevirilerini, metni anlamada okuyucuya yardımcı olsun diye, dipnotta verdik.
- 3- Ayet ve hadislerin yerlerini, ilgili kaynaklardan gösterdik.
- 4- Varak numarasını, parantez içerisinde, örneğin **(3/a)** şeklinde, belirttik.
- 5- Uygun gördüğümüz yerlerde metni, paragraflara böldük.
- 6- Ayetin bölümlerini, içinde geçen kavramları vurgulu olarak yazdık. Yazar, ayetin tefsirinde, son üç kavramın üzerine 'çizgi' koyarak dikkat çekmek istemiştir.
- 7- Başlık tarafımızdan konmuştur.

Yazarın Yöntemi

Vildân Fâik, bu ayet-i kerimede yer alan, üçü emir üçü de nehy, toplam altı kavramın tefsirini yapmaktadır. Risalenin hem başında hem de sonunda, ayetin anlam yoğunluğunu ve derinliğini anlatan ve ayetin faziletini ifade etmekte olan Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652) bir sözüne yer verilmektedir. Yazar, kavramın önce sözlük, sonra terim anlamını vermekte, bazen genel bir yorum yapmakta, son olarak da işârî bir tefsirde bulunmaktadır.

Risâlenin Kaynakları

Bu ayet tefsirinin iki önemli kaynağı bulunmaktadır. Bunların ilki, kavramların sözlük anlamlarını verirken kullandığı Mütercim Âsım'ın (1755-1819) **Kâmûs Tercümesi**'dir. Vildân Fâik, bu eserin adını, bir kez,

² "(Bu), Allah Te'âlâ'nın 'inne'llâhe ye'müru bi'l-'adl', ayetinin tefsiri hakkında bir risâledir."

“adl” kavramını izah ederken vermektedir. Biz yaptığımız karşılaştırma neticesinde, risale sahibinin diğer kavramların tefsirlerinde de, aynı luğatı kullandığını belirledik ve bunların yerlerini, okuyucu karşılaştırma imkânı bulabilsin diye, dipnotta verdik. Yazarın diğer kaynağı ise, İsmâîl Hakkı Bursevî'nin (1653-1725) **Rûhu'l-Beyân** adlı tefsiridir. Envâru't-Tenzil ise, müfessirin diğer bir kaynağıdır. Tefsirin sonunda, söz konusu ayetin tefsirini, Kâdî Beydâvî'den (ö. 685/1286) harfiyen iktibas etmiştir. Okuyucu, Vildân Faik'in üslubundan, eserin dördüncü bir kaynağı daha, (**et-Te'vilâtü'n-Necmiyye**), olduğu izlenimine kapılabilmektedir. Oysa Vildân Fâik'in bu kitap adı altında yaptığı alıntılar, Rûhu'l-Beyân'dandır. Bu eser, Bursevî'nin en önemli işârî tefsir kaynağıdır. Hala, kütüphanelerde yazma olarak bulunmakta, yayınlanacağı günü beklemektedir.³

(Metin)

(1/b) Bismillâhirrahmânirrahîm.

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ وَإِيتَاءِ ذِي الْقُرْبَىٰ وَيَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ وَالْبَغْيِ يَعِظُكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ

Bu âyet-i celîle, İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652) rivâyetince, Kur'ân-ı celîlede vâki' âyâtın cümlesinden ziyâde, hayr ve şerri câmi'dir. Denilebilir ki, cümle Kur'ân, hemân bu âyetden ibâret olsa, her şeyi beyâna kâfi ve bütûn 'âlemîne hidâyet ve rahmete vâfidir. Bu âyet-i celîle, dînî, siyâsî, ictimâ'î, ahlâkî, dünyevî, uhrevî, kâffe-i se'âdet-i beşeriyeyi câmi', 'azîm bir kânûn-ı semâvîdir. Bu âyet-i kerîmede mezkûr umûr-ı sitteden üç evvelkisi, me'mûrun bihâ; üç sonrakisi, menhiyyün 'anhâdır. Me'mûrun bihânın her biri, yekdigesine muğâyir umûr-i hayriyyedir. Menhiyyün 'anhâ olanlar dahî birbirine muğâyir şûrûr ve mefâsiddir. Ve şu muğâyeret, 'atf icâbâtındandır. Müfredâtın medlûlâtı izâh idilmedikçe, âyetin muhtevî olduğu hikemiyyât tezâhür idemez. Bir hatîb, bir vâ'iz kelimât-ı Kur'âniyyenin me'ânî-i luğaviyye ve şer'iyyesine, ve delâlat ve işârâtına vâkif olmadıkça, ne kadar vüs'at-i karîhaya, vüs'at-i beyâna mâlik olsa bile, mevzû' dâiresinde söz bulamaz. Gerçi tefsîr-i Kur'ân rivâyetdir, dirâyet degildir. Lâkin bize göre, dirâyet, rivâyetin mebnâ 'aleyhidir. Müfessirîn-i muhakkıkîne göre rivâyet, dirâyetin **(2/a)** mebnâ 'aleyhidir. Müfessir-i hakîkî Hazret-i Muhammed sallâ'llâhü 'aleyhi ve sellem Efendimiz'den tefsîre müte'allik vârid ve rivâyet olunan cem'îi ehâdis-i şerîfeyi ihâta, bizim için emr-i 'asîrdir. Binâen'aleyh, kavâ'id-i fenniyye î'ânesiyle, ahkâm-ı Kur'âniyyeye vukûf, dirâyetdir.

³ **Necmüddin Dâye**, 573/1177'de doğdu. İslam dünyasının birçok bölgesinde ilim için seyahat etti. 35 yıl Anadolu'da kaldı, Kayseri, Sivas ve Konya'da bulundu. 654/1256'da Bağdat'ta vefat etmiştir. **et-Te'vilâtü'n-Necmiyye**: Bahru'l-Hakâik, Aynü'l-Hayât ve et-Te'vilâtü'n-Necmiyye adları ile tanınan bu tefsir, hala yazma halindedir. Bazı kaynaklarda Necmeddin Kübra'ya ait olduğu ileri sürülen eser, aslında onun öğrencisi olan Necmeddin Dâye'ye ait olduğu belirtilmektedir. Dâye, tefsirini dokuzuncu cilde, Zâriyât suresinin dokuzuncu ayetine kadar yazabilmiş, ömrü yetmeyip vefat ettikten sonra talebesi Alaüddin Simnânî, hocasının kaldığı yerden devam ederek tefsiri tamamlamıştır. Bu ek bölümün adı, **Necmü'l-Kirân fi Te'vilâtü'l-Kur'ân**'dir. Adı geçen tefsir hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.: Okuyan, Mehmet, **Necmüddin Dâye ve Tasavvufi Tefsiri**, İstanbul 2001.

بالعجز عن درك حقيقته، فهو موحد.¹² Ya'nî Zât-ı Vâcib hakkında, fikr ve teemmülün irdiği bir şey, işte Zât-ı vâcib bundan 'ibâretidir, diyerek zihnini itmi'nân ve takrîr ile Zât-ı Vâcib'i mâsívâsından olan bir şeye teşbîh etmiş olur. Mücessime (?)¹³ gibi. Ve bir kimsenin fikr ve te'emmüli, bir şeye irmeyüp Zât-ı Vâcib'i nefy-i mahzda kalsa, 'âlem-i kevni, Hâlık'dan ta'til etmiş olur. Nefy-i mutlaka kâil olan (3/a) tab'îyyûn, mâddîyyûn, münkirûn gibi. Ve eger, Zât-ı Vâcib'in kûnh ve hakikatini idrâkden 'acziyi ikrâr ve evhâm ve hayâlât ve 'ukûle gelen şeylerden tenzih iderek, bir mevcûd-ı Vâcib'in vücûdına 'ilm-i kat'î hâsıl ider. Ve ol vechle, îmân ve ikrâr iderse, o kimse ehl-i tevhîd olur. Hâsılı, tevhîd-i Bârî'de itikâd-ı tâm ve ehl-i sünnete muvâfık olan ahkâm-ı itikâdiyye lâzımdır. Fırak-ı dâlle gibi ifrât ve tefrîti terk idüp nusûs-ı Kur'âniyye ile, bi-tarîki'l-yakîn, ma'lûm olan ahkâm-ı şer'iyyeye itikâd ve îmân itmedikçe, ehl-i îmân ve mezheb-i ehl-i sünnet üzere, ehl-i 'adl olamaz.

Gelelim ef'âl-i cevârihde 'adle ri'âyet nasıl olacağını birkaç misâl ile îzâh idelim. Kâinatda bir kavm vardır ki, nûfât-ı tekâlifdir. Bunlar dirler ki, 'abde tâ'âtiden hiçbir şey ile iştiğâl vâcib olmadığı gibi, ma'âsiden dahi hiçbir şeyden ictinâb vâcib olmaz. Ve Allâh'ın 'abde, asla teklîfi yokdur. Ve ehl-i Hind'den 'Mânuya' dedikleri bir kavm vardır ki, insan helâl ve tayyibâtdan dahi ictinâb ve nefsin ta'zibde mübâlağa itmek, hatta tab'âtın meylettği her huzûzâtdan ihtirâz vâcib olur. Ve bu Manuya'nın bir kısmı neflerini ihsâ ile, tezevvüden ihtirâz ve ta'âm-ı tayyib eklinden ihtirâz iderler. Ve bir kısmı neflerini ihrâk iderler, ve bu millet-i fâsık, cebelden neflerini ihlâk için atarlar. Şu iki tarîkin her ikisi, şer'an ve 'aklen, mezmûm ve ifrât ve tefrîtdir.

'Adl-i vasat-ı mu'tedil, Hazret-i Muhammed sallâ'llâhü 'aleyhi ve sellem Efendimiz'in (3/b) bize getirdiği şer'-i şerîf üzeredir. Kezâlik dîn-i Mûsâ 'aleyhisselâm'da teşdîd ğâlib, dîn-i Îsâ 'aleyhisselâm'da tesâhül ğâlibdir. Bu teşdîd ve tesâhülde, biraz ifrât ve tefrît, vârid-i hâtırdır. تعالی الله عن ذلك.¹⁴ Meselâ, şer'-i Mûsâ'da katl-i 'amde, her hâl, istîfâ-yi kısâs lâzım idi. Şer'-i Îsâ'da ise, be-heme-hâl, kâtîli 'afv lâzım idi. Ammâ şer'-i Muhammediyye'de, verese-i maktûl dilerse, 'alâ sebîli'l-mümâsele, kısâs istîfâ ider, dilerse, diyet ahz ider, dilerse 'afv ider. Kezâlik şer'-i Mûsâ'da, mer'enin, hâl-i hayzde, mukârenetden ihtirâz 'azîmi muktezâ idi. Şer'-i Îsâ'da ise, vat-i hâizin hillini muktezâ idi. 'Adâlet ise, şer'at-i Muhammediyye'de pek vâzıhdır. Çünkü hâizin dimâ-i habîsesiyle, ihtirâzen vat'i harâmdır. Lâkin mer'e-i hâizin dârdan hurûcî, memnû' degildir. Dîn-i Îsâ'da, memnû'dur. Ümmet-i Muhammediyye her me'mûrda ifrât ve

¹² İmam Gazzali'nin hocası İmamü'l-Haremeyn (ö. 478/1085) şöyle demiştir: Herhangi bir mevcuda yakınlık duyup gönlü huzur bulan, sonra fikri onda odaklanıp kalan, müşebbihedendir. Kim de, salt nefy/sıfatları yok sayma fikrine kapılırsa, o, muattiledendir. Kim de bir mevcuda yönelir, onun hakikatini kavramaktan aciz olduğunu kabul ederse, işte bu, muvahhidir."

¹³ Burada bir kelime okunamamaktadır.

¹⁴ "Allah, bundan yüce ve münezzehdir."

ve kâzâ-i şehveti hadd-i i'tidâle 'avdet ider. Dâimâ ve muttasıl, kazâ ve şehvete münhemik olmaz ve rağbeti azalır. İşte bâlâda zikrettiğimiz Manuye kavminin ihsâ ve kat'î âlât gibi, e'fâli ifrât ve mezmûm olduğu gibi, zâlike 'uzvun cildesini lezzet-i vikâ'i, mübâlağaten, takviye için ibkâ, tefrîtdir. Ve sırf, lezzet-i şehvete hizmet, mezmûmdur. 'Adl-i vasat, icrâ-yi hitân idüp şehvet-i insâniyyeyi hadd-i i'tidâle ircâ' itmekdir.

Evâmir-i şer'iyyede (4/a) daha nice hikmet vardır ki; hep, 'adl-i vasatı muktezîdir. Meselâ, şer'ât bize hitân ile emrediyor. Bunda hikmet, o 'uzv-i ma'hûdün ra'si, şedîdü'l-hisdir. İşte bu şiddet-i hisden dolayı, vikâ' zamânında, 'azîmü'l-iltizâzdir. Ra'sini ihâta iden cilde kat' idilmeyüp ibkâ idilse, zâlike 'uzv, kemâl-i kuvvet ve şiddet-i ihtisâs üzere, bâkî kalır. Ve iltizâzda, ifrât olur. Lâkin cilde kat' idilirse, zâlike 'uzv, cilden ârî kalınca, siyâb ve sâireye temâs ide bir derece tasallüb ider. Ve şiddet hissine za'f târi' olur da, iltizâz, hadd-i i'tidâle gelür ve bu sûretde, insânın cimâ' ile, kazâ-i şehveti hadd-i i'tidâle 'avdet ider. Dâimâ ve muttasıl, kazâ ve şehvete münhemik olmaz ve rağbeti azalır. İşte bâlâda zikrettiğimiz Manuye kavminin ihsâ ve kat'î âlât gibi, e'fâli ifrât ve mezmûm olduğu gibi, zâlike 'uzvun cildesini lezzet-i vikâ'i, mübâlağaten, takviye için ibkâ, tefrîtdir. Ve sırf, lezzet-i şehvete hizmet, mezmûmdur. 'Adl-i vasat, icrâ-yi hitân idüp şehvet-i insâniyyeyi hadd-i i'tidâle ircâ' itmekdir.

Emsile-yi mesrûdeden münfehim olur ki, her eşyada ve cemî'-i ahvâlde, 'adle ri'âyet, vâcib olur. ²⁰“بالعدل، قامت السموات و الأرض” terkîb-i meşhûrun ma'nâsı, 'âlemde mekâdir-i 'anâsır birbirine müte'âdil ve mütekâfi olmayup, ba'zısı ba'zısından, bi-hasebi'l-kemmiyye ve'l-keyfiyye, ezyed olsa, 'unsur-ı ezyed ve ğâlib, 'unsur-ı nâkıs ve mağlûb üzerine müstevlî olur. Ve mağlûbî imhâ idüp tabâyi'in cümlesi cürm ve ğâlibe münkalib olur. Meselâ, şemsin kürre-i arza olan bu'd-i mesâfesi, şimdiki bu'dundan ekall olsa, kürre-i arzda suhûnet ziyâde olur, kürre-i arz üzerindeki bütün mevcûdât, muhterik olur. Kezâlik, bu'd-i mesâfe, şimdiki bu'dundan ezyed olsa, bu 'âleme berd ü cumûd müstevlî olur ve bütün mevcûdât, berd ve cûra münkalib olur.

(4/b) 'İbâdetde, tâ'âtta 'adl-i vasata ri'âyetin vucûbuna gelince, bunda 'adl, batâlet eylemez. Hep, mâbeyninde edâ-i ferâiz ve vâcibât ve nevâfil idilmelidir. Meselâ, târik-i mâsivâ ve meşâğil-i dünyeviyyeyi külliyyen terk, her gün sâim, her gece kâim insânlardan 'uzlet ile, cem'iyyet-i beşeriyyeden ayrılarak bütün ömrünü 'ibâdet ve tâ'âta sarf etmek ki, bu terehhüb, ifrâtdır. Hatta Cenâb-ı Peygamber sallâ'llâhü 'aleyhi ve sellem Efendimiz sıyâm-ı dehr ile sâim ve leyâlîde kâim, terehhüb-i

¹⁵ Bakara/2, 142. “Böylece sizi, orta yolu izleyen bir ümmet yaptık.”

¹⁶ Furkan/25, 67. “Onlar, harcadıkları zaman, ne israf ederler ne de cimrilik. İki arasında bir yol izlerler.”

¹⁷ İsra/17, 29. “Elini boynuna bağlayıp cimrilik yapma, büsbütün de açıp savurgan olma.”

¹⁸ Ta-ha/20, 1-2. “Ta-ha. Kur'an'ı sana, sıkıntıya düşesin diye indirmedik.”

¹⁹ Mü'minun/23, 115. “Sizi boşuna yarattığımızı ve bize döndürülmeyeceğinizi mi sanıyorsunuz?”

²⁰ “Gökler ve yer, adaletle ayakta durur.”

İn لنفسك عليك حقاً، و " İn لنفسك عليك حقاً، و " İn لزوجك عليك حقاً، و İn لزوجك عليك حقاً. فصم وافطر، و قم و نم و لما رأى صلى الله عليه وسلم عمر رضى الله عنه يقرأ رافعا صوته فسأله. فقال: اوقظ الوسنان، واطرد الشيطان. قال عليه السلام: "انفض من صوتك قليلا." وأتى (أبا) بكر رضى الله عنه، فوجده يقرأ خافضا صوته، فسأله، فقال: قد أسمع من ناجيت. فقال عليه السلام له: "ارفع من صوتك قليلا."²³ ومثله الإمام، فانه لا يجهر فوق حاجة الناس، ولا يخافت خافضا صوته بحيث يشبه عليهم تلاوته، فيراعى بين ذلك حدا ووسطا، والا فهو مسيئ.

وفي التأويلات النجمية: العدل صرف ما أعطاك الله من الآلات الجسمانية والروحانية ومن الأموال الدنيوية ومن شرائع الدين وأعماله في طلب الله والسير منك به إليه لأن صرفه في طلب غيره ظلم.²⁴

Kezâlik, ahlâkda dahi ifrât ve tefrît, mezmûmdur. Meselâ, cûd ve sehâ memdûhdur, buhl ile tebzîr makdûhdur. Zîrâ, cûd ile sehâ, buhl ile tebzîr beyninde, bir emr-i mütevassıtdır. Kezâlik, tehevür ile cubn mezmûmdur, şecâ'at memdûhdur. Çünki şecâ'at, tehevür ile cebânet beyninde bir emr-i mütevassıtdır. Hâsılı 'adl, şahsa göre tecellî ider. Meselâ, selâtin ve ümerâya göre, re'âyaya cevri ve zulm itmemek, hukkâma göre hükm ve kazâsında (5/a) hilâf-ı hakkı iltizâm itmemek, 'âsî ve müsrife göre isrâf ve ma'siyeti terk itmek, 'âile reîsine göre 'iyâl ve evlâdının ma'ârif-i diyânet terbiye, infâk, iksâ gibi vezâifinde zulm itmemek, me'mûrine göre me'mûriyyetinde tekâsül ve tehâvün

²⁴ el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl, **el-Câmi'u's-Sahih**, İstanbul 1992, II, 243, Savm 51; VII, 104-105, Edeb/86; et-Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa, **es-Sünen**, İstanbul 1993, IV, 609, Zühd 63, hn.: 2413. Buhârî'deki ifade şöyledir: "İN لِرَبِّكَ عَلَيْكَ حَقًّا وَلِنَفْسِكَ عَلَيْكَ حَقًّا وَإِلَّا هَلَكَ عَلَيْكَ حَقًّا" Metindeki rivayetin çevirisi şöyledir: "Nefsinin sende, kesinlikle, bir hakkı vardır. Eşinin sende, kesinlikle, bir hakkı vardır. Eşinin sende, kesinlikle, bir hakkı vardır. Bazen oruç tut, bazen de iftar da et (yani, tutma), geceleyin hem namaz kıl, hem de uyu."

²² Bu kelime, metinde düşmüştür.

²³ Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as, **es-Sünen**, İstanbul 1993, II, 81, Ebvâbü's-Salât 330 hn.: 1329; et-Tirmizî, **es-Sünen**, II, 309-310, Salât 314, hn.: 447; Ahmed b. Hanbel, **el-Müsned**, İstanbul 1993, I, 109; el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Alî, **es-Sünenü'l-Kübrâ**, Haydarabad 1347, III, 11; el-Heysemî, Nüreddîn Alî b. Ebî Bekr, **Mecme'u'z-Zevâid ve Menbeu'l-Fevâid**, Beyrût ts., II, 266. Bu hadis, kaynaklarda değişik ifadelerle yer almaktadır. Örneğin, hadisin Tirmizî'deki metni, şöyledir: "أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ يَا بَكْرُ: مَرَرْتُ بِكَ وَأَنْتَ تَقْرَأُ وَأَنْتَ تَخْفِضُ مِنْ صَوْتِكَ. فَقَالَ: إِنِّي أَسْمَعُ مِنْ نَاجِيَتٍ. قَالَ: ارْفَعْ قَلِيلًا. وَقَالَ لِعُمَرَ: إِنَّ لِرَبِّكَ عَلَيْكَ حَقًّا وَلِنَفْسِكَ عَلَيْكَ حَقًّا وَإِلَّا هَلَكَ عَلَيْكَ حَقًّا"

Yukandaki metinde yer alan ifadenin çevirisi şöyledir. "Peygamber (s.a.v.), Ömer'i (r.a.) yüksek sesle Kur'an okurken gördüğünde, ona niçin böyle okuduğunu sordu, o, 'Uyuyanı uyandırıyor, şeytanı kovuyorum.' cevabını verdi. Peygamber (a.s.) bunun üzerine şöyle buyurdu: 'Sesini biraz alçalt!' Ve Ebû Bekr'e (r.a.), geldi, onu ise, alçak sesle okurken buldu. Ona da niçin böyle okuduğunu sordu, o, 'Böyle, hafif bir sesle, sesimi, seslendiğim kimseye/Rabbime duyurabiliyorum.' karşılığını verdi. Bunun üzerine ona şöyle buyurdu: 'Birazcık yükselt sesini!' Yine aynı şekilde imam, okurken sesini, insanların duyabileceğinden fazla yükseltmemelidir. Sesini çok da alçaltmamalıdır. Sonra okuduğunu kanştırırlar. Bu ikisi arasında orta bir yol tutturmalıdır. Yoksa günah işlemiş olur."

²⁴ Karş.: İsmâîl Hakkı Burselî, **Rûhu'l-Beyân**, ts. ys., III, 426. "Adalet, Allah'ın sana verdiği maddi ve manevi araçlardan, dünya mallarından, din hükümlerinden vb. şeylerden, Allah'ı arzu ederek, kendini Ona yöneltmendir. Çünkü bunları O'ndan başkasının zırası için sarf etmek, zulümdür."

göstermemek, tüccâr ve esnâfa (göre)²⁵ bey'inde ğabn, kizb, ihtikâr gibi ahlâk-ı rezileyi terk itmekdir.

Denilebilir ki, 'adl, bütün fezâil-i beşeriyenin re'isidir. Ve kuvve-i 'akliyye-i melekîyyenin neticesidir. Hâsılı 'adâlet, hayât-ı ictimâ'îyyenin rûhıdır. 'Adâlet, hükûmetin sermaye-i bekâsıdır. 'Adâlet, cem'îyyet-i beşerîyyeye 'ârız olacak 'illet-i tefrikanın devâsıdır. İttihâd, bir hayât-ı sûrî, anın rûhı 'adâletdir. Ma'ârif, bir kudret-i ma'neviyye, bir satvet-i rûhiyyedir. Rûhı, yine 'adâletdir. 'Adâlet, 'illet-i bekâ-yı milletdir. 'Adâletin kasîmi zulm, 'illet-i mahv ü fenâ-yı milletdir. 'Adâlet cevher-i hayât-ı ümemdir. 'Adâlet bir silm-i terakkî-i ümemdir. 'Adâlet, bir üss-i hikmet-i hükûmetdir. 'Adâlet, bir kânûn-ı semâvîdir ki, rehber-i riyâset, bedreka-i siyâsetdir. Bütün insanlar her vazifelerinde, şer'an ve 'aklen ve vicdânin 'adâletle mükellefdirler. Bu 'adâleti, nüfûs-ı beşerîyye üzerinde tatbîka çalışalım, insân olalım, Allâh yolında gidelim.

Kâle'l-Hâfız:

fedâ-yı dost ne-kerdîm ömr ü mâl dirîğ

ki kâr-ı ışk zimâ in kadr nemî-âyed²⁶

'Adl hakkında beyânât-ı mesrûde, hemân bir işâret-i muhtasardan 'ibâretidir. Bu bahsin müfredâtı, cüz'îyyâtı yazılacak olsa, cildler teşkîl ider.

Me'mûrun bihâdan olan ikincisi **ihşân**,²⁷ iyülük itmek ve bir şeyi güzel eylemek ma'nâsınadır: ²⁸يقال: أحسنه، ضد أسأته. Ve bir şeyi iyi ve gereği gibi bilmek ma'nâsınadır: ²⁹يقال: هو يحسن الشيء، أي يعلمه **(5/b)**

Lisân-ı şer'de ihşân, tâ'ât ve fi'l-i hayrda ve umûr-i nâsda 'adl üzerine ziyâde itmekdir. Meselâ, tâ'âtta 'adl, mikdâr-ı vâcibi edâdir. Mikdâr-ı vâcib üzerine ziyâde, ihşândır. Ya'nî, edâ-i tâ'âtde, bi-hasebî'l-kemmiyye ve'l-keyfiyye, mübâlağâ ihşândır. Edâ-i ferâizde vukû' bulan nevâkısı, ihşân ile istikmâl idileceği, ³⁰حسنتوا نوافلكم ، فيها تكمل فرائضكم. " ve ³¹هدية المؤمن الى ربه، فليحسن أحدكم هديته وليطيبها. hadîs-i şerîfleri ifâde ider.

²⁵ Cümlelerin bağlamından, bu kelimenin ilavesi gerekmektedir.

²⁶ "yaşam ve mal için dost feda etmedik ne yazık ki, bizden aşk işi o kadar gelmiyor"

²⁷ M. Âsım, **Kâmûs**, IV, 590.

²⁸ "Şöyle denir: Onu güzel ve iyi yaptı, zıddı ise "esâehû" demektir ki, "Onu kötü yaptı, iyi yapamadı" anlamına gelir."

²⁹ "Şöyle denir: O, bir şeyi iyi yapar, yani onu bilir."

³⁰ el-Aclûnî, **Keşfü'l-Hafâ**, Mısır ts., I, 428, hn.: 1138; Aliyyü'l-Kâri, el-Herevî, **el-Masnû' fi Ma'rifeti'l-Hadîsi'l-Mevzû'**, Halep 1969, s. 65, hn.: 113; Muhammed b. Halil el-Kavukçi et-Trablusî, **el-Lü'lü'l-Marsû'a**, Beyrut 1994, s. 174, s. 73. "Nafile ibadetlerinizi, güzelce yapınız. Çünkü farz ibadetleriniz onlarla, olgunluğa ulaşır." "Nafile ibadet, müslümanın Rabbine hediyesidir. Sizden biriniz, hediyesini iyileştirsin, güzelleştirsin."

³¹ ed-Deylemî, Ebû Şucâ' Şireveyh b. Şehredâr, **el-Firdevs bi Mesûri'l-Hitâb**, Beyrut 1986, IV, 306, hn.: 6898. "Nafile ibadet, müslümanın Rabbine hediyesidir. Sizden biriniz, hediyesini iyileştirsin, güzelleştirsin."

İhsân bir de, müşâhede ma'nâsına geldiğini " الْإِحْسَانُ أَنْ تَعْبُدَ اللَّهَ كَمَا كُنْتَ تَرَاهُ فَإِنَّ " hadîs-i şerîf-i ifâde ediyor ise de, buradaki müşâhede, Sâni'i Vâcib'i basar ile ru'yet demek değildir. Belki ru'yetden murâd, 'ibâdetde mâsiva'llâh'dan kemâl-i i'râz ve huzûr-ı Hakk'a teveccüh-i tâmmın rusûhından hâsıl olacak bir hâletdir ki, lisân ü kalb ü kasdında ğayru'llâh yokdur. İşte bu hâle müşâhede tesmiye olunur. Ba'zı 'ârifin müşâhede-i mezkûreye şu beyt ile işâret etmiştir.

وحيك في قلبي فأين تغيب³³ خيالك في عيني وذكرك في فمي

وفي التأويلات النجمية: الإحسان أن تحسن إلى الخلق بما أعطاك الله وأراك سبيل الرشاد فترشدهم وتسلق بهم طريق الحق للوصول أو الوصال يدل عليه قوله تعالى "وَأَحْسِنْ كَمَا أَحْسَنَ اللَّهُ إِلَيْكَ" ³⁴ انتهى .³⁵

İhsânın ma'nâsında emr-i ilâhiye ta'zîm ve halka şefkat ve rahmet itmek de dâhildir. Lâkin halka şefkat ve rahmetin envâ'i pek çokdur. Bu envâ'in eşref ve a'zamı, me'mûrun bihâdan olan üçüncüsü **'itâ-i zi'l-kurbâ'**³⁶ terkîbinin ifâde ettiği, sıla-i rahmdir. Bu cümle, âyet-i mezkûrede tahsîs (6/a) bi'z-zikr idilmiş ve bu tahsîs ile sıla-i rahmin celâlet ve fazîletine ve ihsânın en büyüğü sıla-i rahm olduğuna işâret edilmiştir. *Kurbâ*, *büşrâ* vezninde, ve *kurbe* ve *karâbe* ve *makrabe*, masdarlardır. Rahm cihetiyle olan yakınlığa mahsûsdur. "*beynî ve beynehû makrabe ve karâbe ve kurbe ve kurbâ*" deniliyor. Ve **rahm**,³⁷ *ketf* vezninde nisvânda veledin menbet ve vi'âsı ma'nâsına geldiği gibi, hisimlik ve karâbet ma'nâsına gelir. Çünkü rahm, esbâb-ı karâbetdendir. Ve rahm lafzı müennesdir ve cem'i *erhâm* gelir. *Rahm* ve *karâbet*, mahrem ve ğayr-i mahrem, vâris ve ğayr-i vâris, cümle hisimlere şâmidir. Kat'ı rahm, harâmdir. Mûcib-i ğazab-ı ilâhîdir. Ve beyt-i kât'dan rahmet meleklerinin inkitâ'i, bâdîdir. Sıla-i rahm, vâcib-i kesret-i rızık ve ziyâde-i ömri bâ'îsdir, serî'u't-te'sîrdir. Sıla-i rahmin ma'nâsı, insân akrabâsını örf-i beldeye göre, ziyâret, ihdâ, kavlen fi'len i'âne ve 'adem-i nisyân ve def'i ihtiyâc gibi hâlât-ı memdûhada bulunmaktır.

وفي التأويلات النجمية: أقرب القربى إليك نفسك. فصلة رحمها أن تتجها من المهالك وترجع بها إلى مالك

الممالك.³⁸

Senâb-ı Hak, nüfûs-ı beşeriyede dört kuvvet ibdâ` eylemiştir ki, insân bu kuvvetlere tâbi` olarak hareket ider. Bunlardan biri, kuvve-i

³² el-Buhârî, **es-Sahih**, VI, 20, Tefsir 31/2; Müslim b. el-Haccâc, **el-Câmi'u's-Sahih**, İstanbul 1992, I, 37, İman 1, hn. 1 (8). "İhsan, Allah'ı görüyormuşçasına, ibadet etmendir. Sen onu görmüyorsan da, o, seni görmektedir."

³³ "Hayalin gözümde, zikrin dilimde Sevgin kalbimde, sen nereye kaybolup gidiyorsun"

³⁴ Kasas/28, 77. "Allah'ın sana iyilik ettiği gibi, sen de iyilik et."

³⁵ Karş.: Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, III, 427. "İhsan, Allah'ın sana verdikleriyle senin de insanlara iyilik etmen, sana doğru yolu göstermesiyle senin de insanlara doğru yolu gösterip onları hak yola ulaştırmandır. Buna Allah Teala'nın şu ayeti işâret eder: Allah'ın sana iyilik ettiği gibi, sen de iyilik et." bitti."

³⁶ M. Âsım, **Kâmûs**, I, 423.

³⁷ M. Âsım, **Kâmûs**, IV, 300.

³⁸ Karş.: Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, III, 427. "Sana en yakın akraba, nefsendir. Onun sıla-i rahmi, onu yok edici şeylerden uzak tutman ve onu her şeyin Sahib'i olana yöneltmendir."

'akliyye-yi melekiyyedir ki, cevâhir-i melâike ve netâic-i ervâh-ı kudsiyyeden bulunduğu cihetle insân bu kuvveti te'dîb ve tezhîbe muhtâc değildir. Bütün fezâil-i beşeriye bu kuvvetin taht-ı te'sirindedir. Âyet-i kerîmede mezkûr umûr-ı selâse-i me'mûrun bihâ'daki, hükm ve fezâil, ancak bu kuvvet vâsıtasıyla tahsil edilir. Diğer üç kuvvet, kuvve-i şehevîyye-i behemîyye, kuvve-i ğadabiyye-i seb'iyye, kuvve-i vehemîyye-i şeytânîyyedir. Bunlar, te'dîb (6/b) ve tezhîbe muhtâcdır. Kâinâtda insânlarda sudûr iden ne kadar şurûr ve mefâsid, mazâr ve mazâlim varsa, cümlesi bu kuvvâ-yı selâsenin netîceleridir.

Bundan sonra, âyet-i kerîmede menhiyyün 'anhâ olan umûr-i selâseyi zikr ve be yânimızda bu kuvvetler ve netîceleri anlaşılır. **el-fahşâ**,³⁹ *sahrâ* vezninde, luġatde edâ-i zekât bâbında olan buhl hasletine itlâk olunur. Nitekim, *fâhiş*, ğâyet bahîl ve nâkis kimseye itlâk olunur: "يقال: " *Yükâlû: racülün fâhişün, ey bahîlün cidden.*⁴⁰ Ve *fâhişe*, *zinâya* denir: " *Yükâlû: ramâ fülâne bi'l-fâhişeh.*⁴¹ Ve ğâyet kabîh ve münker olan günâha denir: " *Yükâlû: etâ bi'l-fâhişeh.*⁴² Ve mutlak Cenâb-ı Hakk'ın nehy eylediği şeye denir. Hâsılı, 'azimül-kubh olan kavî ve fi'le mevzû'dur.

Lisân-ı şer'i de, "كل ما فيه اللذات الشهوانية الخارجة عن إذن الشريعة"⁴³ ile ta'rîf olunur ki, kuvve-i şehvânîyye-i behemîyyenin netîcesidir. İşte âyet-i kerîmede nehy-i fahşâdan murâd, izn-i şer'î'atdan hâric lezzât-ı şehvânîyyeyi tahsilden men'dir. Kizb, bühtân, istihâne bi's-şer'î'a, zinâ, livâta gibi, kavlen ve fi'len, kubhunda ifrât bulunanlardır. Ve menhiyyün 'anh olan seyyiâtın sâiki, râġib, hep bu kuvve-i şehvânîyyedir. Bu kuvvet, te'dîb ve tezhîbe muhtâcdır.

وفي التاويلات النجمية: هي ما يحجبك عن الله ويقطعك عنه أيا ما كان من مال أو ولد أو نحوهما فإنه لا أقبح من الانقطاع عن الله ومثله أسبابه، فإن ما يجر إلى الأقبح، أقبح. والعياذ بالله.⁴⁴

el-münker,⁴⁵ lüğatde, şer'-i şerîfin takbîh ve tahrîm eylediği şeye denir ki, ma'rûfun mukâbilidir. Ve şol fi'l ve 'amelden 'ibâretdir ki, 'ukûl-i sahîha anın kubhına hukm ider. Bu fi'l-i kabîh, dâima insânı şerr ü belâya, ve nâsa ezâ vü cefâ (7/a) itmege sa'y ve sevk iden kuvve-i ğadabiyye-i seb'iyyenin netîcesidir. Şüphe yok ki, bu hâli insânlar kabûl itmeyüp, inkâr iderler. Lisân-ı şer'de dahi, kuvve-i ğazabiyyenin âsârından hâsil olan ifrâtdan 'ibâretdir. Nüfûs-i zâkiyesiyle, şu hâlden râzi olmaz ve inkâr ider. Münker lafzında, şirk ve şer'î'at ve sünnetde vârid olmayan ahvâl ve

³⁹ M. Âsım, **Kâmûs**, II, 1109.

⁴⁰ "racülün fâhişün, denir, 'çok cimri adam' anlamındadır."

⁴¹ "Fulan kadına zina isnadında bulundu."

⁴² "Çok büyük bir günah işledi, denir."

⁴³ "Şeriatın sınır ve izni dışında olan, bütün şehvî arzular"

⁴⁴ Karş.: Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, III, 427. "İster mal, ister çocuk, ister bunların benzeri başka bir şey olsun, o, seni Allah'tan alı koyan, seni O'ndan mahrum bırakan her şeydir. Çünkü, Allah'tan mahrum olmaktan daha kötü bir şey yoktur. Onun nedenleri de, onun gibidir. Muhakkak ki, daha kötü olana götüren, daha kötüdür. Bundan Allah sığınırız."

⁴⁵ M. Âsım, **Kâmûs**, II, 723.

ma'âsîde isrâr ve ğazab-ı ilâhîyi mûcib olan e'âl ve ehl-i hakkı idlâl ve iğvâ ve ihdâs-i bida' ve isâre-i fiten gibi ma'nâlar tasavvur olunur.⁴⁶

el-bağy,⁴⁷ luğatde 'avret hetk-i 'iffet itmek, ma'nâsına: " بغت الأمة " يقال: بغى: بغى " يقال: بغى فلان، إذا عدل عن الحق و " Ve bir adama, tağallüble, zulm ve şetm itmek: " يقال: بغى عليه، إذا علاه " Ve hakdan 'udûl ile serkeşlik için: " استنطال " Bunlar hep kuvve-i vehmiyye-i şeytânîyye netîcesidir. İşte bu kuvve-i vehmiyye, dâima insânı nâs üzerine isti'lâ ve tereffu' ve izhâr-ı ri'yâset ve her yerde tekaddüm gibi ahlâk-ı rezîleye sevk itmege sa'y ider. Âyet-i kerîmedeki bağyden murâd, nâs üzerine tetâvül ve tereffu'dur.

وفي التآويلات النجمية: هو ما ثار من سورة صفات نفسك، فيصيب الخلق منك ما يضرهم ويؤذيهم.⁵¹

*An-râ bi-kuvvet-i ri'yâzat bi-bâyed şikest. Tâ kavâ'id-i sülûk dürüstî yâbed. Zîrâ, bi-hükmi 'a'dâ 'adüvveke', bedterîn düşmen, nefsest.*⁵²

în seg-i nefsi şûm u bed-kâre

ki der âğûş-i tust hem-vâre

bed-terîn kâsîdîst cân-i türâ

mî hored mağz-i üstühân-i türâ

bîşter ger türâ bi-bended cost

*muhkemeş bend kon ki düşmen-i tust*⁵³

(7/b) der Letâifü't-Takrîr, der tefsîr-i în âyet âverde ki: İstikâmet-i mülk, be-se çiz buved. Ve ıztırâb-ı în, be-se çiz ve her yek ezinhâ semere-i bes, semere-i 'adl, nusretest. Ve netîce-i ihsân, senâ vü medhest. Ve fâide-i silâ-ı rahm, üns ü ülfet. Ammâ netîce-i fahşâ, fesâd-ı dîn. Ve semere-i münker, ber engihten-i a'dâ. Ve hâsıl-ı bağy, mahrûm mânden ez mütemennâ.⁵⁴

⁴⁶ Yazar, burada her kavramdan sonra **Te'vilât-ı Necmiyye**'den yaptığı alıntıyı atlamıştır. Ayetin tefsirinde bir bütünlük olsun diye, yazarın metoduna uyarak, şu iktibas yapıyoruz: " وفي التآويلات: ما ينكر به عليك من إضلال أهل الحق وإغوائهم وإحداث البدع وإثارة الفتن كما في أهالي هذا الزمان خصوصا " Karş.: Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, III, 427. "Hak ehlini sapık görmek, onları aldatmak, bid'atler uydurmak, fitneler çıkartıp yaymak gibi senden meydana gelen hoş olmayan şeylerdir. Günümüz insanları, özellikle de mutasavvıfların yaptıkları gibi."

⁴⁷ M. Âsım, **Kâmûs**, IV, 877.

⁴⁸ "Kadın zina ettiğinde, 'beğati'l-emetü, bağyen' denir."

⁴⁹ "Bir kimseye haksızlık ettiği zaman, 'beğâ 'aleyhi' denir."

⁵⁰ "Haktan ayrılıp küstahça davrandığında, 'beğâ fülânün' denir."

⁵¹ Karş.: Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, III, 427. "Nefsinin sıfatlarından meydana gelen şeydir ki, halkın başına, senden, onlara zarar veren ve sıkıntıya düşüren şeyler gelir."

⁵² "Onu, tezkiye kurallarının doğruluk bulabilmesi için, ri'yâzat gücüyle kırmak gerekir. Çünkü 'Senin düşmanına düşmanlık ederim'in, hükmüne göre," düşmanın en kötüsü, nefistir."

⁵³ "Devamlı kucağında bulunan bu uğursuz günahkâr nefis köpeği

Senin canının en kötü yönelticisidir

Senin kemiğinin iligini yer

Eğer o seni bağlarsa, iyice araştırsın,

Sen onu sıkıca bağla, çünkü o, senin düşmanıdır"

⁵⁴ "Letâifü't-Takrîr'de bu ayetin tefsirinde şöyle rivayet edilmiştir: Yönetim doğruluğu, üç şeydedir. Bunun karşılığı da üç şeydedir: Bunların her birinin birçok ürünü vardır. Adaletin ürünü, yardımdır. İhsanın ürünü, övgü ve medhetmedir. Silâ-ı rahmin yararı, yakınlık ve

Ye'izuküm le'alleküm tezekkerûn. Kurân'da vâki' "le'alle" kelimesi, ekseriyâ ta'lîldir. Ba'zan teşbih manâsına geldiği vardır. لَعَلَّكُمْ⁵⁵ كَأَنَّكُمْ تَخْلِدُونَ⁵⁶ dimekdir. Bu cümle, ya istînâf, yâhûd fi'leyn-i müzekkereynin fâ'il zamîrlerinden hâldir. Ya'nî emr ile, itti'âz ve i'timâr, ve nehy ile imtinâ' ve intihâ itmek için Hudâ-yı müte'âl, müstehsenât-ı selâse-i mezkûre ile emr, ve müstekbehât-ı selâse-i uhreviyyeden men' ve nehy ider.

İşte bu âyet-i celîle, cemî'i mevâ'iz-ı hikemiyyeyi câmi' oldığından, Cum'a günleri her hatîb hutbe âhirlerinde okumağı i'tiyâd edinmiştir. İmâm Suyûtî'nin (ö. 911/1505) rivâyetine göre, ibtidâ, hutbe âhirinde bu âyeti kırâat iden hulefâ-i emeviyyeden Ömer bin 'Abdül'azîz'dir (ö. 101/719). Bu müddet-i hilâfeti, iki buçuk senedir. A'del-i mülûk-i emeviyye, ve Ömer-i sânidir. Sallâ'llâhü 'aleyhi ve sellem Efendimiz, her hutbenin âhirinde, Kâf sûresini tamâmen veya ba'zen tilâvet buyururlardı. Hazret-i Ömer radiya'llâhü 'anh, (ö. 23/643) küvvirat sûresini "mâ ahdarat" kavli-şerîfine kadar tilâvet iderlerdi. Hazret-i Osmân radiya'llâhü 'anh, (ö. 35/655) sûre-i Nisâ'nın evâhiri olan "yesteftûneke" âyetlerini ve Hazret-i 'Ali radiya'llâhü 'anh, (ö. 40/661) el-kâfirûn ve ihlâs sûrelerini tilâvet iderlerdi.

Bundan anlaşılıyor ki, hulefâ-i râşidîn ve mehdiyyîn, zamânın ihtilâfına göre, hâl ve makâma münâsib, hutbe âhirinde (**8/a**) ba'zı âyât-ı celîle ihtiyâr buyururlar idi. Eger hâl ve makâm ve zamân muktezâ-yı hâl icâb itseydi, 'aleyhi's-salâtü ve's-selâm Efendimiz'e iktidâen, Kâf sûresini tilâvet lâzım idi. **Rûhu'l-Beyân** sahibi İsmâil Hakkı (1653-1725), ihtilâf-ı mezkûre-i delîliyle, hutbe esnâsında, müezzinler tarafından tarzîye ve tasliyenin istihbâbına kâildir.⁵⁷ Zîrâ bu tasliye ve tarzîyede, ravâfid ve teb'asını red vardır. Vâcibât-ı zamâniyyeye göre, cehren tarzîye ve tasliye muktezâdır. Bu, mühimmât-ı dîniyyedendir, münker olamaz. Münker olan müezzinlerin tercîât-ı dâime, ve hutabânın neğamât ve makâmât-ı mûsikiyyeye ri'âyet, kelîmât ve hurûf-ı Kur'âniyyeyi tağyîr ve tahrîf itmekdir. Müşârun ileyh, Şeyh-i Ekber'den naklen diyor ki, nağamât-ı lezîze ile, zikr olunursa, bu zikr nüfûs-ı insâniyyede bir eser hâsıl ider, sûret-i haseneye nazarda olan eser gibi. Bu fakîr de der ki, nakilde mezkûr olan eser, artık, sâmi'in kâbiliyyetine göre tecellî ider.

⁵⁸ وقال القاضي في تفسير هذه الآية:

dostluktur. Fakat fahşanın neticesi, dinin bozulmasıdır. Münkerin sonucu, düşmanların dize getirilmesidir. Bağyin neticesi de, arzu edilenden uzak kalmaktır."

⁵⁵ Şuara/26, 129.

⁵⁶ "Sanki sonsuza dek kalacaksınız."

⁵⁷ Bursevî, **Rûhu'l-Beyân**, III, 428.

⁵⁸ el-Kâdî el-Beydâvî, **Envârü't-Tenzil**, İstanbul ts., I, 554. "Kâdî Beydâvî, bu âyetin tefsirinde şöyle demiştir."

إِنَّ اللَّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ، بالتوسط في الأمور اعتقاداً كالتوحيد المتوسط بين التعطيل والتشريك ، والقول بالكسب المتوسط بين محض الخير والقدر ، وعملاً كالتعبد بأداء الواجبات المتوسط بين البطالة والترهب، وخلقاً كالجود المتوسط بين البخل والتبذير.⁵⁹

الإحسان، إحسان الطاعات، وهو إما بحسب الكمية كالتطوع بالنوافل، أو بحسب الكيفية كما قال عليه الصلاة والسلام "الإحسان أن تعبد الله كأنك تراه فإن لم تكن تراه فإنه يراك."^{60,61}

وإيتاء ذِي الْقُرْبَى، وإعطاء الأقارب ما يحتاجون إليه، وهو تخصيص بعد التعميم للمبالغة.⁶²

ويَنْهَى عَنِ الْفَحْشَاءِ، عن الإفراط في متابعة القوة الشهوية كالزنا، فإنه أقيح أحوال الإنسان وأشنعها.⁶³

وَالْمُنْكَرِ، ما ينكر على متعاطيه (S/ب) في إثارة القوة الغضبية.⁶⁴

والبغي، والاستعلاء والاستيلاء على الناس والتجبر عليهم ، فإنما الشيطنة التي هي مقتضى القوة الوهمية، ولا يوجد من الإنسان شر إلا وهو مندرج في هذه الأقسام صادر بتوسط إحدى هذه القوى الثلاث، ولذلك قال ابن مسعود رضي الله عنه : هي أجمع آية في القرآن للخير والشر . وصارت سبب إسلام عثمان بن مظعون رضي الله عنه، ولو لم يكن في القرآن غير هذه الآية لصدق عليه أنه تبيان لكل شيء وهدى ورحمة للعالمين، ولعل إيرادها عقب قوله: { وَتَزَكَّيْنَا عَالِيكَ الْكِتَابَ تَبْيَانًا }،⁶⁵ للتنبية عليه.⁶⁶

يَعْظُمُ، بالأمر والنهي والميز بين الخير والشر.⁶⁷

ولدان فاتق بن إسلام، غفر الله ذنوبهما.

⁵⁹ "Allah, adaleti emreder. İnanç konusunda, ta'til ve teşrîk arasında orta yol tevhid gibi, orta yolu tutmayı emrederek, salt cebr ve kader arasında orta yol kesbi söyleyerek; amel konusunda da, ibadeti yok sayma ile ruhbanlık arasında, emirlerin orta bir yol izlenerek ibadet edilmesi gibi; ahlak konusunda da, cimrilik ile savurganlık arasında orta yol bir cömertlik gibi."

⁶⁰ el-Buhârî, **es-Sahîh**, VI, 20, Tefsir 31/2; Müslim, **es-Sahîh**, I, 37, İman 1, hn. 1 (8). "İhsan, Allah'ı görüyormuşçasına, ibadet etmendir. Sen onu görmüyorsan da, o, seni görmektedir."

⁶¹ İhsân, tatlan güzelce yapmak demektir. Bu ya, nafile ibadet yapma gibi nicelik yönüyle, ya da Peygamber'in (a.s.) 'İhsan, Allah'ı görüyormuşçasına, ibadet etmendir. Sen onu görmüyorsan da, o, seni görmektedir.' buyurduğu gibi, nitelik yönüyledir."

⁶² "Akrabalara verme. Akrabalara muhtaç oldukları şeyleri verme. Bu, mübalağa için, ta'mim/genellemeden sonra, tahsis/özülemedir."

⁶³ "Kötülükten alı koyar. Zina gibi, şehvi duyguların ardından aşırı şekilde gitmekten. Muhakkak ki bu, insanın eylemlerinin en kötüsü ve en çirkinidir."

⁶⁴ "Münker, öfke kuvvetini uyarmasından dolayı, aptallıktan dolayı hoşlanılmayan şeydir."

⁶⁵ Nahl/16, 89. "Kitab'ı her şeyin açıklayıcısı olarak indirdik."

⁶⁶ "Bağy, insanlara karşı büyüklenmek, onları kuşatmak, onlara güç gösterisinde bulunmak. Muhakkak ki, vehmi kuvvetleri uyandıran, şeytandır. İnsandaki her kötülükte, bu üç kuvvetten birinin etkisi mutlaka vardır. Bundan dolayı İbn Mes'ûd (r.a.) şöyle demiştir: 'Bu, Kur'an'ın hayr/iyilik ve şer/kötülük konusunda en kapsamlı ayettir.' Osman b. Maz'un'un müslüman olmasına yol açmıştır. Kur'an'da bu ayetten başka bir şey olmasaydı, onun her şeyin açıklaması, alemlere rahmet ve yol gösterici olması doğru olurdu. Bu ayetin 'Kitab'ı her şeyin açıklayıcısı olarak indirdik' ayetinden hemen sonra gelmesi, belki de, buna dikkat çekmek içindir."

⁶⁷ "Size öğüt verir, emretmekle, yasaklamakla ve iyi ile kötüyü birbirinden ayırma yeteneği vermekle."